

Den stalinistiska terrorn mot utlänningar i och utanför Sovjetunionen

Innehåll

Inledning.....	1
Ropert Conquest: Utrensade utlänningar	3
Karl Schlögel: Död i exilen	12
Lästips	24

Inledning

Det mest omskrivna och kända uttrycket för ”den stora terrorn” under åren 1936-39 var Moskvarättegångarna, som gick ut på att krossa, misskreditera och utrota all verklig och potentiell opposition i Sovjetunionen. I dessa rättegångar åtalades och dömdes i stort sett alla som stod i ledningen för revolutionen 1917, utom Stalin och de som redan innan hade dött (som Lenin och ett par andra). Men Moskvarättegångarna var givetvis bara toppen av isberget, eftersom hundratusentals avrättades och ännu fler skickades till arbetsläger eller förvisades under dessa år. Moskvarättegångarna och den övriga terrorn i Sovjet finns väl dokumenterad på marxistarkivet.¹

En aspekt av terrorn som fått mindre uppmärksamhet är den som utlänningar i och utanför Sovjetunionen råkade ut för.

Till de utlänningar som drogs med i denna dödliga malström hörde funktionärer i Kommunistiska internationalen, politiska flyktingar från olika europeiska länder, liksom tekniker, vetenskapsmän, arbetare osv som tagit sig till Sovjet för att delta i det socialistiska uppbygget (de omskrivna Kirunasvenskarna är ett exempel på det).

Men terrorn drabbade även många utanför Sovjet: oppositionella kommunister, avhoppare och andra som Stalin & Co av olika anledningar ogillade och därför vill göra sig av med. Det mest kända offret för den stalinistiska terrorn utanför Sovjet var Trotskij, som mördades av de sovjetiska agent 1940², men det finns många andra exempel. Särskilt omfattande var terrorn i Spanien under inbördeskriget.³

Terrorn mot sovjetiska medborgare är väl känd och omskriven och har grundligt studerats efter Sovjets sammanbrott.⁴ Terrorn mot utlänningar i och utanför Sovjet är mindre känd. För att bidra till att råda bot på denna brist så har undertecknad sammanställt några texter som behandlar denna fråga.

¹ Se t ex Kenth-Åke Anderssons ”klassiska” artikel [Om Moskvarättegångarna](#). K-ÅA:s artikel ger en utomordentlig beskrivning och analys av Moskvarättegångarna. En annan läsvärd redogörelse för dessa skenrättegångar är [Moskvarättegångarna: när Stalin rensade ut bolsjevikernas gamla garde](#) av Jens-Hugo Nyberg.

För de som vill tränga in djupare i dessa frågor finns på marxistarkivet en speciell avdelning som handlar om dessa frågor: [Terrorn på 30-talet](#), som förutom tidsdokument även innehåller underavdelningarna [Artiklar om terrorn](#) och [Böcker om terrorn](#).

² Se boken [Mordet på Trotskij](#) av Julian Gorkin och [Sovjetisk spionchef om mordet på Trotskij](#), som är ett utdrag ur den sovjetiska underrättelsechefen Sudoplatovs bok *Direktoratet* (det var han som organiserade mordet på Trotskij).

³ Se [Mordet på Andreu Nin – hur gick det till?](#) av undertecknad och [Repressionen mot anarkister och POUM under spanska inbördeskriget](#) av B Bolloten.

⁴ Efter Sovjetunionens sammanbrott har terrorn i Sovjet specialstuderats av många ryska och amerikanska forskare med tillgång till sovjetiska arkiv. Den mest kända av dessa arbeten är nog *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932-1939* av J. Arch Getty och Oleg V. Naumov, som kom ut 1999, men det finns många andra.

I denna artikelsamling ingår två artiklar, den första av den brittiske historikern Robert Conquest och den andra av den tyska historikern Karl Schlögel (från 2008). Samtidigt publiceras kapitlet [Motorsågsmassakern](#) ur den franske historikern Pierre Broués bok om Kommunistiska internationalen – det koncentrerar sig på just terrorn i Komintern. De tre texterna kompletterar varandra.

Robert Conquests text är ett kapitel som hämtats från hans bok *Den stora terrorn*, som kom ut på svenska 1971 (det engelska originalet 1968).

En hel del kritik har riktats mot Conquests siffror om stora terrorns omfattning. Det har hävdats att han i för hög utsträckning utnyttjat andrahandskällor (avhoppare, ”kremlologer”, borgerliga historiker osv), liksom spekulativa beräkningar baserade på befolkningsstatistik m m och att därmed omfattningen blivit överdriven – en del av denna kritik har också bekräftats av senare forskning.⁵ Till Conquests försvar kan anföras att det vid denna tidpunkt faktiskt inte fanns några andra källor, han hade ju inte tillgång till några sovjetiska arkiv och liknande och till sakens hör givetvis att Moskva inte var särskilt intresserat av att lyfta på locket när det gäller dessa frågor.

Men den kritiken mot Conquest har mycket liten relevans för det utdrag som återges nedan, även om där finns faktafel – ett sådant som åtminstone undertecknad anser vara märkligt kommenteras i en not. Conquests text har kompletterats med ytterligare noter, markerade *Red*.

Efter Sovjetunionens fall förändrades situationen såtillvida att en hel del tidigare stängda sovjetiska arkiv öppnades samtidigt som många som överlevt terrorn och även sådana som varit med om att organisera den, kunde göra sina röster hörda, t ex blev dagböcker från flera sovjetledare m m tillgängliga, flera inblandade skrev memoarer och lät sig intervjuas osv. Därmed fick man fram mycket säkrare och detaljerade uppgifter om vad som hände under den stora terrorn 1936-39. Den andra texten i denna samling, utdraget ur Karl Schlögels bok *Terror och dröm*, använder sig av sådana källor (bl a den dåvarande Komintern-ordföranden, Dimitrovs dagbok).

Det finns idag många böcker (av varierande kvalitet) som använder sig av dessa källor. Bland dem bör nämnas *Enemies Within the Gates?* av William J. Chase (2001), som handlar om utrensningarna i Kommunistiska internationalen. Den baseras huvudsakligen på dokument från de sovjetiska arkiven varav många också återges (översatta till engelska) i boken.

*Se även **Lästips** allra sist.*

Martin Fahlgren 30/4 2017

---

⁵ Se artikeln [Historien om Alexander J Tivel](#) som innehåller uppgifter om detta.

Ropert Conquest: Utrensade utlänningar

NKVD:s organ ... kunde vidga begreppet "folkfiende" så att det täckte alla som vågade yttra ett ord av kritik / Wladislaw Gomulka

Inom Komintern

Utrensningarna drabbade också personer utomlands liksom utlänningar i Sovjetunionen. Särskilt tungt vilade utrensningshotet begripligt nog över de utländska kommunister som arbetade åt Komintern. Värst utsatta var de kommunistpartier som var illegala i sina hemländer. För det första fanns dessa partiers ledare bekvämt till hands i Moskva. För det andra fanns det ingen demokratisk opinion hemma i Tyskland eller Jugoslavien eller Italien eller Polen som kunde protestera. Inga kommunister från Storbritannien eller USA råkade illa ut, inte ens de som befann sig i Moskva.* De skyddades av den sorts regim i hemlandet som de arbetade på att störta.

När Lenin grundade Komintern skummade han bort en aktiv del av den revolutionära vänstern i Europa som annars kunde ha gett upphov till en stark och enad rörelse och spärrat vägen för fascismen. I stället kom dessa nu att tillhöra en grupp av partier som strikt följde det bolsjevikiska mönstret och underordnade sig Komintern — som alltid stod under stark sovjetisk kontroll. Så småningom kom dessa partiers ledare att väljas och deras taktiska manövrer att styras från Moskva — så gott som alltid med katastrofala följder.

En sista antydning till oberoende visades inom Komintern så sent som i maj 1927. I närvaro av Stalin, Rykov, Bucharin och Manuilskij uppmanade Thälmann Kominterns exekutiva utskott att fördöma ett uttalande av Trotskij i den kinesiska frågan. Alla föreföll vara beredda att godta beslutet när den italienska delegationen — Togliatti och Silone meddelade att de inte hade sett uttalandet. Det visade sig då att ingen annan heller tagit del av det. Italienarna invände att de visserligen inte tvivlade på att Trotskij hade fel men att de knappast kunde vara med och fatta ett formellt beslut om någonting som de ännu inte hade sett. Man förklarade för dem att sovjetiska politbyrån ansåg det olämpligt att skicka runt dokumentet. Mötet ajournerades för att den gamle bulgariske kommunisten Kolarov skulle få tillfälle att tala med de motsträviga italienarna i enrum. Han sade åt dem rent ut att det inte var fråga om att söka sanningen utan om en maktstrid. Komintern måste gå på den sovjetiska politbyråmajoritetens linje och därmed basta. Italienarna envisades emellertid, och Stalin slog karakteristiskt nog till reträtt och drog tillbaka yrkandet.¹ Men det var sista gången någon sökte visa självständigt omdöme i Komintern.

Det var givetvis lätt att beskylla Komintern och dess organ för utländska kontakter. Västra Ukrainas kommunistparti, som organisatoriskt hållits skilt från det polska kommunistpartiet, drabbades redan i slutet av 1920-talet av utrensningar på grund av uppgifter om spioneri.² År

---

* Detta är ett märkligt påstående. Flera amerikanska kommunister råkade illa ut och det ventilerades även i dåtida amerikansk press. Se exempelvis Max Shachtmans artikel (från 1937): [Nya GPU-komplotter avslöjade. Utrensningarna fortsätter](#) som tar upp fallen "Robinson-Rubens" och Juliet Stuart Poyntz. Båda fallen kommenteras även av Pierre Broué (i [Motorsågsmassakern](#)).

Även ett ganska stort antal mindre kända amerikaner – artister, fabriksarbetare, lärare och ingenjörer bosatta i Sovjet – avrättades eller hamnade i arbetsläger. För exempel, se [Americans murdered in Stalin's purges](#). En grupp som råkade speciellt illa ut var amerikanska kommunister av finländskt ursprung – 141 sådana immigranter sköts och begravdes i Sandarmoch (i sovjetiska Karelen) under 1937 och 1938.

I detta sammanhang bör nämnas journalisten Anna Louise Strong, som 1949 arresterades, anklagad för att vara amerikansk spion, men frigavs efter Stalins död och bosatte sig i Kina (där hon stannade till sin död). – *Red*
¹ Ignazio Silone i [Vi trodde på kommunismen](#) (marxistarkivets version s. 55-58). [Conquest skriver att man drog tillbaka resolutionen, men han nämner inte att Kominterns presidium antog och publicerade den efter mötet avslutats – se a.a. s. 59. – *Red*]

² *Conference of Historians*, 1962, s. 69 – se även *Kommunist* 10/1963.

1936 gjordes en utrensning i Lettlands kommunistparti varvid ett antal av ledarna, som då befann sig i Moskva, beskylldes för ”förräderi”. Det innebar ”i praktiken att partiet upplöstes”.³ Det estniska kommunistpartiet brännmärktes också. Så få estniska kommunister överlevde att ryssarna när de 1940 annekterade Estland tvingades placera en f.d. järnvägstjänsteman från Norra Kaukasien med estniskt påbrå på en av landets högsta poster.⁴ Hela den litauiska centralkommittén arresterades och beskylldes för att ha arbetat åt den litauiska regeringen.⁵ Men detta var bara förpostfäktningar. Det var år 1937 det verkliga ovädet drabbade de utländska kommunisterna.

I de dystra korridorerna på Hotell Lux förde Kominternfunktionärerna en rätt bohemisk tillvaro. Hotellet, som var fullt av utlänningar som inte hade någon annanstans att ta vägen, blev en sorts gränsby som varje natt utsattes för överfall. Ofta blev det bråk. En polsk kommunist sköt ner flera NKVD-män innan han övermannades.⁶

Den 28 april 1937 arresterades Heinz Neumann, f.d. medlem av tyska kommunistpartiets politbyrå. Hans ”lilla mörka och livliga”⁷ fru berättar om hans arrestering. Klockan ett på natten kom tre uniformerade GPU-män samt direktören för Hotell Lux — en man vid namn Gurevitj som säkert själv var agent — och väckte Neumann. Man förbjöd paret att samtala på tyska, letade fram till gryningen i deras saker och tog med sig en väska samt sextio böcker med förment oppositionellt innehåll. När Neumann slutligen fördes bort sade han till sin fru: ”Gråt inte!”

”Se så, skynda er nu”, befallde ledaren. Vid dörren vände Heinz, gick snabbt tillbaka, tog mig i famn och kysste mig. ”Gråt då”, sade han. ”Nog finns det anledning att gråta.”⁸

3 december 1937 flyttades Neumann från Lubjanka. Han torde ha fått sin dom vid denna tid eftersom ordern om konfiskering av hans egendom lämnades till hustrun i januari 1938.⁹ Hon själv dömdes till fem år som samhällsfarlig.

Tre andra medlemmar av tyska politbyrån försvann ungefär samtidigt — Herman Remmele, Fritz Shulte och Herman Schubert. Den sistnämnde arresterades i juli.¹⁰ Schubert angavs av en kvinnlig österrikisk kommunist. Han hade nämnt Lenins uppgörelse med tyskarna 1917 i samband med Trotskijs förmenta samröre med nazisterna. Togliatti ledde då angreppet mot honom.¹¹ Andra framstående tyska kommunister som drabbades var Hans Kippenberger, chef för partiets militära apparat, Leo Flieg, organisationssekreterare i centralkommittén, Heinrich Süsskind och Werner Hirsch, chefredaktörer för *Rote Fahne*, jämte fyra av deras närmaste män. Remmele skall ha förlorat förståndet i lägret och ofta slagits med både vakter och medfångar.¹²

Veteranen Hugo Eberlein hade varit den ende i laga ordning utsedde delegaten vid den konferens där Komintern bildades. De ”delegater” som uppgavs representera främmande länder var mestadels utlänningar i sovjetisk tjänst — sålunda representerade Unslicht Polen. Eberlein hade order från Rosa Luxemburg att motsätta sig den nya internationalens bildande och gjorde det med stor kraft (fastän han avstod i slutomröstningen).

I en schweizisk tidning meddelades det nu att han arresterats. Han dementerade uppgiften vid

³ Ibid. s. 286.

⁴ *Osteuropa* nr VIII 1958 s. 33.

⁵ Arvo Tuominen [Kremls klockor](#), Helsingfors 1958, cit. i *The Comintern – Historical Highlights* red. av Milorad M. Drachkovitch och Branko Lazitch, New York 1966.

⁶ M Buber-Neumann, *Under Two Dictators* s. 8. Sv. övers. [Fånge hos Stalin och Hitler](#),

⁷ Koestler *Arrow in the Blue* vol. 2, s. 209. Sv. övers. *Pil i det blå – en självbiografi* (1953)

⁸ Neumann s. 5.

⁹ Ibid. s. 23.

¹⁰ Ibid. s. 143.

¹¹ Herbert Wehner, *Erinnerungen*, Bonn 1957, s. 160.

¹² Neumann s. 171.

en presskonferens men arresterades följande dag. Han skall ha misshandlats brutalt under förhören medan han led av astmaanfall i Lefortovofängelset och sedan dömts till 25 år.¹³

För mindre betydande personer dög vilken förevändning som helst. En tysk kommunist arresterades för att han sagt att den ende nazisten med principer var Goebbels. Detta betecknades som ”kontrarevolutionär agitation”.¹⁴ En annan anklagades för ”kontrarevolutionär agitation mot sovjetstaten” på grund av att han (felaktigt) uppgavs ha tillhört oppositionen i det tyska kommunistpartiet från 1931 till 1932.¹⁵

Flera av de arresterade var judar. Detta räddade dem inte undan anklagelser för fascistiskt spionage.¹⁶ Sedan Tyskland ockuperat Tjeckoslovakien betraktades även tjecker som tyska agenter. En tjeck skall ha förmåtts erkänna att han blev tysk agent i början av första världskriget vid en tidpunkt då varken Tjeckoslovakien eller Sovjetunionen existerade.¹⁷

Willi Münzenberg, det tyska kommunistpartiets propagandageni, kallades till Moskva för att röna samma öde som Flieg, som arresterats när han steg av tåget från Paris. Han vägrade resa och utslöts ur partiet 1938. Då kriget började följande år var han internerad i Frankrike. När flyktinglägren öppnades av fransmännen i samband med den nazistiska framryckningen 1940 begav sig Münzenberg mot schweiziska gränsen i sällskap med en annan intern. Några dagar senare hittade man hans kropp i skogen nära Grenoble hängande i ett träd. Hans ansikte var misshandlat och omständigheterna gör självmord osannolikt.¹⁸

Willi Münzenberg [1889–1940]

Efter den tysk-ryska paktens 1939 samlades omkring 570 tyska kommunister i fängelserna i Moskva.¹⁹ Några dömdes av ryssarna men huvudgruppen upplystes om att de dömts av en specialkommission och skulle utvisas som icke önskvärda utlänningar. Dessa tyska

¹³ Beck och Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, s. 108. Sv. övers. [Stalinismen kastar masken. Utrensningen i Sovjetunionen 1936-39](#)

¹⁴ Neumann s. 55.

¹⁵ Ibid. s. 53.

¹⁶ Beck och Godin s. 109.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Koestler *Arrow in the Blue* vol. 2 s. 407 [Sv. övers. *Pil i det blå: en självbiografi*], Ruth Fischer *Stalin and German Communism*, London 1948. [Se även [Till frågan om Willi Münzenberg – Red](#)]

¹⁹ G Herling, *A World Apart*, s. 62

kommunister, bland vilka det fanns judar och personer som efterspanades av nazisterna för att de gjort väpnat motstånd mot dem under gatustriderna i början av 1930-talet, motades över bron till det tyskockuperade Polen vid Brest-Litovsk medan NKVD-män jämförde sina namnlistor med Gestapo-männens.

De ungerska förlusterna blev också svåra. Till offren hörde Béla Kun, ledaren för den kommunistiska revolutionen i Ungern 1919. Han var senare verksam i Komintern och var delvis ansvarig för det kommunistiska fiaskot i Tyskland 1921.

Han avpolletterades vid ett möte med Kominterns exekutivutskott i maj 1937. Manuilskij höll ett anförande och bränmärkte honom våldsamt för att ha förolämpat Stalin och för att ha haft kontakter med den rumänska hemliga polisen sedan 1919. Kun som var helt oförberedd på anfallet blev vit i ansiktet. Han ”vrålade som ett dödligt sårat lejon: 'Detta är en sammansvärjning ... Jag kan gå ed på att jag inte velat förolämpa kamrat Stalin. Jag vill förklara alltsammans för kamrat Stalin själv.'” Men det hela var planlagt. Då Kun, blek och chockad, lämnade rummet eskorterades han av två NKVD-män.²⁰ Men han arresterades inte genast. Några dagar senare ringde Stalin och ”bad glatt Kun ta emot en fransk reporter och dementera ett rykte om att han blivit arresterad”. Detta gjorde han och dementin publicerades. Han arresterades några dagar senare – den 30 eller 31 maj.²¹

Bela Kun fördes till Lefortovo där han torterades. Han lär ha fått stå på ett ben i perioder om upp till 20 timmar. Han förvarades i Butyrka till dess han avrättades för spioneri.²² Det skedde den 30 november 1939. Av ledarna för 1919 års ungerska revolution arresterades ytterligare tolv folkkommissarier i den dåvarande kommunistregeringen i Budapest. Av de tolv överlevde två fängelsetiden.

Béla Kun [1886–1938]

Många italienska kommunister dog. Edmondo Peluso lyckades smugla ut ett brev ur fängelset där han bad sina vänner om hjälp och förklarade att hans krafter avtog på grund av tortyren men att de skulle tro på hans oskuld. Eftersom man misstänkte en polisfälla föranledde brevet ingen åtgärd. De få som senare frigavs upptäckte att folk inte trodde på deras fängelseskildringar. Togliattis svåger Pauli Robotti arresterades 1937. Han fick tänderna avbrutna och

²⁰ Arvo Tuominen (f.d. generalsekreterare i finländska kommunistpartiet) i *Uusi kavalehti* nr 10-13/1956. Även i [Kremls klockor](#).

²¹ Kun Bélané *Kun Béla*, Budapest 1966, ss. 489-490.

²² Ivanov-Razumnik, *Memoirs*, s. 315. [Béla Kun återupprättades postumt 1956 – Red]

ryggraden obotligt skadad²³ men han frigavs slutligen och yttrade senare, 1961, att han hållit tyst om alltsammans därför att det inte var italienarna utan de ryska kommunisterna som borde säga ifrån.²⁴

Få hade samma tur som. Omkring 200 italienska kommunister gick under. Jevgenia Ginzburg talar om en kvinnlig italiensk kommunist som skrek högljutt i straffcellerna i Jaroslavl när man misshandlade henne och spolade iskallt vatten över henne.²⁵

Gorkić, generalsekreteraren i jugoslaviska kommunistpartiet, arresterades i Moskva på sommaren 1937. Hans polskfödda fru hade redan gripits som brittisk agent. Så gott som hela den jugoslaviska centralkommittén rönt samma öde som han liksom ett stort antal andra jugoslaviska kommunister – mer än hundra av dem ”fann döden i Stalins fångelser och läger”.²⁶

Tito kom till Moskva vid denna tid och bodde på fjärde våningen på Lux. Han sade senare att han aldrig visste om han skulle komma ut levande eller väckas på natten av ”den farliga knackningen på dörren”.²⁷ Han tilläts slutligen bilda en ny centralkommitté. Så snart han kunde, flyttade han den till Jugoslavien och Västeuropa där den hade utsikter att överleva.

Dåvarande förste sekreteraren i finska kommunistpartiet Arvo Tuominen räknar upp ett stort antal finska ledare som sköts och säger att ”så gott som alla finländare som då bodde i Sovjetunionen betecknades som 'folkfiender' ”. Det lilla rumänska partiet förlorade två av sina mest framstående medlemmar, Marcel Pauker (ej att förväxla med NKVD-officeren) och Alexandru Dobrogeanu som tycks ha blivit skjuten 1937.* Pauker själv lär ha blivit anklagad för samröre med Zinovjev och skjuten utan rättegång.²⁸ I regel var det emellertid gamla kontakter med Rakovskij som visade sig ödesdigra för rumänerna. Även bulgariska kommunister råkade ut för svåra förföljelser.

Men allra värst drabbades polackerna. Det polska kommunistpartiet var i fråga om förbindelserna med Moskva ett högst speciellt fall. Partiet härstammade huvudsakligen från kungariket Polen och Litauens socialdemokratiska parti, som upptogs i de ryska socialdemokraternas fjärde kongress 1906 då mensjevikerna och bolsjevikerna alltjämt var rent organisatoriskt förenade.

Polackerna stödde i allmänhet bolsjevikerna. Kontakterna mellan partierna var livliga. När Polen blev självständigt kom de polacker som hade arbetat åt bolsjevikerna och stannat kvar i Sovjetunionen helt enkelt att betraktas som medlemmar av det ryska kommunistpartiet. Vi behöver bara tänka på namn som Dzerzjinskij, Radek, Menzjinskij och Unslicht (att jämföra med de lettiska parallellfallen Eiche, Rudzutak etc.). En polack kunde när som helst få bli överförd från det nya polska kommunistpartiet till det ryska. Men i gengäld drabbades det polska partiet, när det gällde organisationer på sovjetiskt territorium, av utrensningar ungefär på samma sätt som det sovjetiska partiet i egentlig mening.

Polackerna i Ryssland var i viss mån jämförbara med irländarna i England – de var talrika och de spelade ofta en viktig roll i det större landets liv. Utrensningarna drabbade inte bara det polska partiets medlemmar utan hela den polska befolkningen i Ryssland. Den angavs till 792 000 personer i den sovjetiska folkräkningen 1926. Vid folkräkningen 1939 – som inte är i alla avseenden pålitlig – var siffran 626 000. Enligt en polsk kommunist sköts omkring 10

²³ Renato Mieli *Togliatti 1937*, Milano 1964, Guelfa Zaccaria *200 communiste Italiani tra le vittime della stalinismo*, Milano 1964.

²⁴ Tal till italienska kommunistpartiets centralkommitté i december 1961.

²⁵ E Ginzburg, *Into the Whirlwind*, s. 169 f.

²⁶ Tito i tal till jugoslaviska kommunistförbundets centralkommitté 19 april 1954 (*Borba* 20 april 1949).

²⁷ Fitzroy Maclean *Disputed Barricade*, London 1957, s. 103 f.

* Det har senare bekräftats. Han arresterades i september 1937 och avrättades en månad senare. Han återupprättades i april 1968 av Nicolae Ceaușescus regim. – *Red*

²⁸ Ivan Krajvanov *Ljudi i pigmeji*, Belgrad 1953, s. 112.

000 polacker enbart i Moskva vid tiden för Bucharinrättegången – en siffra på 50 000 nämns för hela landet.

Polska kommunister hade arresterats sporadiskt under hela 1930-talet. Nu utsattes partiet i dess helhet för en exempellös förföljelse, en så gott som bokstavig utrotning organisatoriskt och fysiskt. Antalet överlevande i hela den polska kommuniströrelsen uppges ha varit omkring 70 eller 80. En polsk ledare säger: ”Nästan alla de ledare och aktiva medlemmar i KPP som då befann sig i Sovjetunionen resterades och sändes till lägren.”²⁹ När en polsk kommunistregering skulle bildas 1944 fick man lov att skrapa fram ledare från alla upptänkliga håll. De få som haft turen att bli kvar i polska fängelser, exempelvis Gomulka, fick ovanför sig män sådana som president Bierut, en f.d. förhørsledare i NKVD.

Den 20-21 augusti 1937 sköts Warski, Budzynski och flera andra.³⁰ Ett antal polska kommunistledare som då var i Polen kallades till Moskva för ”konsultationer”. De försvann alla så småningom.³¹ Mellan 1937 och 1939 avrättades samtliga de tolv medlemmar av centralkommittén som befann sig i Ryssland och flera hundra andra.

I andra fall kunde Stalin efter att ha rensat ut i ett parti välja nya ledare bland de överlevande. Men i detta fall anklagades ”båda grupperna” i det polska kommunistpartiet för att ha ”följt instruktioner från det kontrarevolutionära polska underrättelseväsendet”.³² Partiet tycks ha utfärdat sin sista officiella handling den 8 juni 1938 och blivit upplöst kort därefter.

Den sista gruppen av ledare sköts 1939 då räkningen gjordes upp med hela Kominternapparaten. Upplösningen av det polska kommunistpartiet var en enastående åtgärd. Den motsvarades av en fysisk utplåning av medlemmarna. Egentligen drabbades partiet i det avseendet föga svårare än det ukrainska. Men Stalin kunde inte helt enkelt upplösa det ukrainska partiet eftersom han behövde någon som kunde hålla i tyglarna i Kiev. Han hade inte för ögonblicket samma behov av ledare i Polen. Därtill kom att starkt motstånd kunde väntas inom det polska partiet mot den kommande tyskryska pakten och dess avtal om Polens delning.

De arresterade utläningarnas hustrur drabbades på samma sätt som de ryska offrens. Men de hade inga släktingar att vända sig till. De var helt utlämnade åt tjänstemännens godtycke. Först hade de att utkämpa en ständig strid med direktören för Lux, som så småningom lyckades få ut dem ur rummen och hyste in dem i en separat gammal byggnad på andra sidan gården. Även därifrån vräktes de i sinom tid.

De hade inte sina papper i ordning och måste stå i kö regelbundet var femte dag för att få dem förnyade. Det var omöjligt att få tag på arbete. De kunde bara livnära sig genom att sälja sina ägodelar och böcker.

Vanligen försökte man dölja för barnen vad som hänt med deras fäder. Fru Neumann återger följande samtal:

”Är din pappa arresterad också?”

”Nej, min pappa är på semester i Kaukasus.”

Och en elvaårig dotter till en av de arresterade kamraterna krossade barnets illusioner:

”Jaså, är han i Kaukasus? Varför betalar då din mamma pengar till fängelset? Där har du ditt Kaukasus!”³³

Men förr eller senare arresterades även hustrurna. Alla de polska fruarna greps på en enda natt i september 1937. En av dem som kunnat spåras fick åtta år, och detta tycks ha varit den

²⁹ Jerzy Morawski (sekr. i polska kommunistpartiets centralkommitté) i tal den 27 mars 1956.

³⁰ Polska universalencyklopedin (*PWN*).

³¹ Wehner s. 141 f.

³² *Kommunist International* nr 1-3/ 1938.

³³ Neumann s. 8-9.

vanliga domen.³⁴

Mördare utomlands

Det var jämförelsevis lätt att handskas med utlänningarna i Moskva. Utrensning i andra länder fordrade mer list och lönnedom.

I december 1936 bildade Jezjov inom NKVD en ”styrelse för speciella uppdrag”. Under den löd s.k. ”mobila grupper” som hade att ombesörja viktiga mord utanför Ryssland.³⁵

Det var särskilt ett problem han behövde lösa. Han kunde inte avpollettera de gamla NKVD-män som opererade utomlands underställda UD lika lätt som motsvarande kadrer i hemlandet. De kunde vägra att resa hem och bli arresterade. Han gick fram på två vägar. För det första lät han Slutskij sitta i orubbat bo när han arresterade de övriga avdelningscheferna. UD skulle inte, upplystes det, råka ut för samma utrensning som dess mer korruperade motsvarigheter.

Många agenter som lät lura sig av detta återvände till Ryssland där de vanligen ”omplacerades” och avrättades. Någras vidare öden blev kända. På sommaren 1937 återkallades NKVD-representanten i Frankrike Nikolaj Smirnov till Moskva och avrättades. Sanningen läckte ut till NKVD-personalen i Frankrike på grund av att hustrun till en annan tjänsteman råkat bli ögonvittne till Smirnovs arrestering. Jezjov lät då förstå att Smirnov varit fransk och polsk spion. NKVD-personalen i Frankrike slöt sig emellertid till att detta inte var sant av den enkla omständigheten att chiffret som utnyttjades för meddelanden till och från Moskva inte ändrades. Om Smirnov varit fransk spion måste man ju anta att han avslöjat chiffret.³⁶

Den sortens händelser kunde locka till avhopp. Jezjov stärkte därför viljan till lojalitet med andra åtgärder. De mobila grupperna fick som huvuduppgift att statuera exempel med alla kolleger som bröt med Stalin.

Ignace Reiss, NKVD-man i Schweiz, bröt med regimen i juli 1937. Hans lik hittades på en väg nära Lausanne genomborrat av många kulor. Agabekov, en f.d. OGPU-representant i Turkiet, hade brutit med regimen redan 1929. Han mördades i Belgien 1938.³⁷ Walter Krivitsky, vars bok är en viktig källa för upplysningar om denna period, hade varit NKVD:s representant i Holland. Han hittades skjuten på ett hotellrum i Washington den 10 februari 1941.

När man fått läget under kontroll i fråga om spionerna utomlands var tiden inne att avpollettera Slutskij. För att inte onödigtvis oroa de kvarvarande agenterna ute på fältet klarades det hela taktfullt. Hans död den 17 februari 1938 tillkännagavs i en kort men positivt hållen dödsruna följande dag.

Slutskij tycks ha blivit förgiftad av Frinovskij, som då var biträdande NKVD-chef, på sitt kontor. Slutskijs ställföreträdare Spiegelglas tillkallades plötsligt och informerades om att Slutskij fått en hjärtattack. Slutskij låg på lit de parade i stora hallen utanför NKVD-klubben omgiven av hedersvakt. Men mången NKVD-tjänsteman hade lärt sig tillräckligt mycket rättsmedicin för att lägga märke till de fläckar på hans kinder som skvallrade om cyanförgiftning.³⁸

I Spanien

Slutskij hade nyligen gjort förtjänstfulla insatser i Spanien, som nu blivit en viktig skådeplats för utrensningarna – inte bara för Jezjovs mobila grupper som genomkorsade landet och arresterade och avlivade avfällingar. Det fanns också större politiska mål – att krossa den

³⁴ Ibid. s. 19. [Om det polska KP, se [Det polska kommunistpartiets tragedi](#) som är en intervju med Isaac Deutscher – Red]

³⁵ A Orlov, *The Secret History Of Stalin's Crimes*, s. 229.

³⁶ Ibid. s. 230-231.

³⁷ Ibid. s. 233.

³⁸ Ibid. s. 238.

spanska ”trotskismen” och vinna effektiv kontroll över den spanska regeringen.

Redan i december 1936 skrev den sovjetiska pressen om vikten av att eliminera POUM, det kätterska marxistpartiet i Katalonien,³⁹ dvs. revolutionära socialister som underkände de kommunistiska metoderna. Partiet var inte i någon rimlig mening trotskistiskt. Medan dess 29:e division kämpade mot Franco på Aragonienfronten lyckades ryssarna få partiet underkuvat.

Jesús Hernández, en av de två kommunisterna i den spanska republikanska regeringen, berättar hur han blev kallad till den sovjetiske ambassadören Rosenberg och presenterad för Slutskij som gick under pseudonymen Marcos. Slutskij förklarade att det var viktigt att POUM undertrycktes. Partiet kritiserade öppet Sovjetunionen, speciellt för rättegångarna mot Zinovjev och Pjatakov, och vad värre var – det ville flytta över Trotskij till Spanien.

(Det torde inte ha legat någon sanning i den uppgiften, men om ryssarna trodde på den hade Stalin alla skäl att oro sig. Under ett inbördeskrig eller en revolution var, kunde det sägas, Trotskij's namn ”värt 40 000 bajonetter”. I praktiken var idén absurd, och även spanjorer som inte var fientligt stämnda mot Trotskij måste ha ansett att de nackdelar hans närvaro skulle ha fört med sig vägde tyngre än fördelarna.)

Rosenberg förklarade att han ofta sagt till spanske premiärministern Caballero att Stalin personligen var intresserad av att POUM likviderades, men att Caballero inte ville lyssna på det örat. Slutskij gjorde klart att en ny utväg skulle tillgripas – NKVD skulle arrangera en provokation som gjorde det möjligt för kommunisterna att ta makten i Barcelona och ge dem en förevändning för att röja Caballero ur vägen om han försökte avstyra ett *fait accompli*.

Den 3 maj 1937 ockuperade Rodríguez Sala, den spanske kommunist som smugits in i ledningen för den katalanska polisen, telefonstationen i Barcelona. Vänstergrupperna, däribland POUM, gjorde motstånd men efter fyra dygns strider som sägs ha krävt omkring 1000 offer i stupade slogs de ner av specialtränade polistrupper som fördes dit från Valencia och andra platser. Den 15 maj ingav de kommunistiska ministrarna i det spanska kabinettet en formell begäran om att POUM skulle undertryckas. Largo Caballero vägrade emellertid fortfarande.

Stalins order om att Caballero skulle undanskaffas och dr Negrín insättas som premiärminister överlämnades till spanska politbyrå vid ett möte med Kominternrepresentanter.⁴⁰

Hernández förklarar att majoriteten av de spanska kommunistledarna visserligen handlade lojalt enligt Kominterns direktiv, men kände avsky inför åtgärderna. Den 16 juni arresterades Andrés Nin, POUM:s politiske sekreterare, som varit sekreterare i den Röda fackföreningsinternationalen i Moskva och justitieminister i den autonoma katalanska regeringen. Han fördes till El Pardo och underkastades där förhör enligt sovjetiska metoder. Han förhöordes först i stafett i trettio timmar utan framgång och blev sedan torterad. ”Efter några dygn hade hans ansikte förvandlats till en formlös massa.”⁴¹ Någon bekännelse kunde inte avtvingas honom utan han tycks antingen ha dött eller dödats under förhören. För El Campesino uppgavs det att han blivit begravd på platsen.⁴²

En kommitté för försvaret av POUM som bildades i Frankrike, och kanske i ännu högre grad ett enkelt men kraftfullt brev undertecknat av Gide, Mauriac, Duhamel, Roger Martin du Gard och andra, tycks ha gjort intryck i Spanien, till och med på Negrín.* När det gällde de alltjämt kvarlevande ledarna för POUM kunde regeringen insistera på att inga fler ”försvinnanden”

³⁹ Se exempelvis *Pravda* 17 dec. 1936.

⁴⁰ Jesús Hernández *Yo Fui un Ministro de Stalin*, Mexico City 1953.

⁴¹ Julián Gorkin ”L'Assassinat d'Andrés Nin”, Commission pour la Vérité sur les Crimes de Staline, *Bullétin d'Informations* nr 1, maj 1962.

⁴² Ibid. [Idag är betydligt mer känt om Nins öde, se [Mordet på Andreu Nin – hur gick det till?](#) – Red]

* Se [André Gide: G. P. U.-METODER](#) – Red

skulle få inträffa. Däremot sköts fortfarande många ur partiets djupare led.

Hernández menar att ett viktigt motiv för Stalin var hans önskan att visa att det inte bara var i Ryssland det påvisats att trotskisterna var förrädare utan att det också hänt i ett ”demokratiskt” land styrt av folkfronten.

Delar av ledningen för POUM, Andreu Nin andre man från höger

Stalin drev hårt igenom sin vilja när det gällde utrensningarna och erövrandet av det politiska maskineriet i Spanien. Men han hade tappat allt intresse för krigsutgången. Ehrenburg berättar att de sovjetiska myndigheterna visserligen uttryckte sin stora indignation över fascistisk och nazistisk intervention i Spanien, men att detta intresse blev en ren formalitet så snart det stod klart att republikanerna skulle förlora. Hans egna rapporter, som han ibland tog stora risker för att kunna leverera, skars ner, ändrades eller slängdes helt enkelt i papperskorgen.⁴³

Många spanjorer som lyckats undvika det slutliga debaclet sökte sig till Moskva — 150 ombord på ett enda fartyg. När de började anlända till Moskva från maj 1939 hamnade de i en farlig situation av annat slag.

Denna våg av politiska flyktingar ur vänstern hade föregåtts av andra. När den socialistiska resningen slagits ner i Wien 1934 hade flera hundra medlemmar av den socialistiska försvarsorganisationen ”Schutzbund” sökt en fristad i Ryssland. De hade välkomnats som hjältar och fått marschera *in corpore* över Röda torget bland applåder och gratulationer. Men vid sommartid 1937 hade de ”så gott som utan undantag” arresterats och satts i läger.

Österrikarna var mestadels inte kommunister. Medan den stora massan spanska republikaner också så småningom deporterades till Centralasien och andra platser drogs ledarna för det spanska kommunistpartiet in i den mer politiska utrensning som pågick i Kominterns apparat och bland de utländska kommunistpartier som hade sitt säte i Moskva. General Gonzales (”El Campesino”) kämpade länge med Kominternkommissionen men grävde snart i Moskvas tunnelbana i väntan på att bli skickad till ett läger i norr. Spanska kommunistpartiets generalsekreterare Díaz hade dött under mystiska omständigheter. De båda utgjorde kända fall bland dussintals mindre kända.

⁴³ *Novyj Mir* 5/1962.

Karl Schlögel: Död i exilen

Följande är ett utdrag ur Karl Schlögel: *Terror och dröm*, s. 462 ff. Bilder och bildtexter är borttagna, liksom alla noter och delar av texten, sammanlagt c:a 11 boksidor (över halva kapitlet). Anledningen till detta är främst copyrightskäl. Den som vill veta mer rekommenderas att skaffa boken, som verkligen är läsvärd.

Dimitrovs dagbok: protokoll över förstörelsen av sitt eget verk – Gränspunkt Moskva. Biotop — De främmande kamraterna – Sårbarhet: världskommunismen som världssammansvärjning— Listor, dossiéer, kartotek

Ingen kunde finna någon rim och reson i det utrensningarnas virrvarr som rådde år 1937, allra minst de utländska kommunistpartiernas medlemmar som sökt sin tillflykt till Sovjetunionen. Hur total förvirringen och rådlösheten var framgår av ett brev som Ella Henrion, äkta hustru till en framstående och partitrogen funktionär i det tyska kommunistpartiet (KPD), som likaså blivit arresterad, skrev den 29 oktober 1938 till Stalin. Med en tillbakablick på händelserna året 1937-38 heter det:

”Högt ärade kamrat Stalin!

Jag vill en gång helt öppet skildra stämningen bland de tyska kamraterna. Jag tror inte att jag gör något skadligt med detta. Det finns nästan inga tyska familjer som inte på något sätt har drabbats av arresteringar. Det må vara den äkta mannen, fadern, sonen, modern, hustrun, systemen eller kanske en mycket god vän eller kollega. För ungefär två och ett halvt år sedan började arresteringarna. Även om man inte kände dem personligen, så var ändå namnen på banditerna David, Emel och de andra tyska kamraterna välkända. Att dessa personer greps förskräckte inte någon av kamraterna, ty även om deras största förbrytelser inte var bekanta, så kände alla mer eller mindre till dessa folkfienders avvikelser och antikommunistiska handlingar. Efter detta skedde ytterligare gripanden. Flera av dem var överraskande, men alla var ändå av den åsikten att de absolut ägde sin riktighet, oskyldiga människor blir inte arresterade.

För ungefär ett år sedan börjades så massarresteringarna. Dagligen fick man höra nya namn. Man häpnade: han också, och han? Men var och en var övertygad om att de med all säkerhet hade gjort något. Många kamrater drog sig inte för att tillstå att de fick hjärtklappning när de hörde tunga steg om natten. När arresteringarna fortsatte i oförminskad takt uppstod — tro mig eller ej — en allmän ångest. Och varje dag: har du hört, han också!

För tillfället är följande stämning förhärskande bland de tyska kamraterna: de är fullständigt villrådigas beträffande alla arresteringar. De säger: det är omöjligt att det tyska partiet har så många dåliga element bland sina led att alla som skickas iväg verkligen är spioner, kontrarevolutionärer osv ... Helt öppet säger kamraterna: Det råder inga tvivel, vi står alla på tur.”¹

Brev och förtvivelde rop på hjälp av detta slag är legio.² Och faktiskt: de ”stod alla på tur”. Kolonin med tyska, politiska emigranter var det största och vanligaste målet för utrensningarna. *Journal de Moscou* skrev till och med den 12 april 1938: ”Det är ingen

¹ Reinhard Müller, *Menschenfalle Moskau. Exil und stalinistische Verfolgung*, Hamburg 2001, 145; Reinhard Müller (med Natalija Mussijenko), ”Wir kommen alle dran.' Säuberungen unter den deutschen Politemigranten in der Sowjetunion (1934-1938)”, i: Herman Weber, Ulrich Mähler (red.), *Terror. Stalinistische Parteisäuberungen 1936-1953*, Paderborn 1998.

² Litteratur beträffande detta: Peter Huber, ”Das Beispiel Komintern. Überwachung und Repression”, i: Wladislaw Hedeler (red.), *Stalinscher Terror*, 179-202; William Chase, *Enemies Within the Gates? The Comintern and the Stalinist Repression, 1934-1939*, New Haven/London 2002; Michail Panteleev i ”La Terreur stalinienne au Komintern en 1937-1938” har uppgett 113 arresterade EKKI-medarbetare under år 1937-1938, citerat efter William Chase, *Enemies Within the Gates?*, 461; Carola Tischler, *Flucht in die Verfolgung. Deutsche Emigranten im sowjetischen Exil —1933 bis 1945*, Münster 1996; Fridrich Firsov, ”Some Critical Notes on Recent Publications on Comintern and Soviet Politics”, i: *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung* 2003, 268-276.

överdrift att påstå att varje japan som lever i utlandet är spion och att varje tysk i utlandet är Gestapoagent.”³ Fram till april 1938 hade den tyske representanten i Kommunistiska internationalens exekutivkommitté (EKKI) registrerat 842 arresteringar av tyska antifascister — i själva verket handlade det om betydligt fler. En del av dem tillhörde ledningen i KPD Weimar: Hugo Eberlein, deltagare i Kom-interns La kongress, sekreterare i KPD:s centralkommitté och representant i EKKI, Werner Hirsch, sekreterare och vän med Ernst Thälmann, Leo Flieg, sekreterare i KPD:s centralkommitté, Hermann Remmele, medlem av politbyrå, Heinz Neumann och Herbert Schubert, medlemmar i centralkommittén, Hans Kippenberger, chef för den illegala apparaten inom den tyska centralkommittén, Heinrich Süsskind, chefredaktör för tidningen *Rote Fahne*.⁴

”Därefter stod på tur” de lettiska, litauiska och estniska kommunistpartierna, ledaren för de iranska kommunisterna, den mexikanska kommunistledaren Gomez, representanten för Kinas kommunistparti vid Komintern, den koreanska avdelningen, framstående indiska kommunister. Den jugoslaviska delegationen decimerades, det bulgariska kommunistpartiet förlorade ledande medlemmar. Många italienska, finska, österrikiska, spanska, tjeckiska, franska, rumänska, holländska och till och med amerikanska och brasilianska kommunister blev arresterade och dog. Välbekanta personer sedan årtionden tillbaka och ledande inom Komintern arresterades och anklagades för att vara folkfiender, bland dessa Osip Pjatsnitskij, medlem av KPSS:s centralkommitté och sekreterare i EKKI, ledaren för den ungerska revolutionen Béla Kun, medgrundaren av Polens socialdemokratiska, senare kommunistiska parti Adolf Warski. Sommaren 1938 upplöstes i sin helhet de vitryska, västukrainska och polska kommunistpartierna. ”Det är en fasansfull paradox att de västeuropeiska kommunister som levde i Sovjetunionen omkom, medan de flesta av dem som åren 1937 och 1938 satt i sina hemlands fängelser klarade livhanken.”⁵ Fyllda av fasa och bestörtning följde man i hemländerna hur ledande kamrater försvann i exilen i Moskva. Den polske kommunisten Marian Naszkowski minns hur nyheterna från Moskva togs emot av de i Polen fängslade kamraterna. ”I *Illustrowany Kurier Codzienny* fann jag en liten notis. Där stod att det polska kommunistpartiet var upplöst. Varken mer eller mindre. Det är svårt att återge chocken. Först tillbakavisade vi denna nyhet och uppfattade den som en usel provokation från hemliga polisen ... Under de kommande dagarna kom mer omfattande rapporter. När vi på alla tänkbara vis försökte döda denna orosbacill inom oss, bekräftade tidningarna den dystra sanningen i allt högre grad. Till sist fick en av oss en officiell bekräftelse utifrån. I fängelset härskade en tryckande stillhet ... Hur kunde man tro på dessa fruktansvärda anklagelser? Hur kunde dessa anklagelser och usla förbrytelser sättas i samband med sådana personer som vi hade en så lysande bild av?” Naszkowski räknar upp namnen på de arresterade manliga och kvinnliga kamraterna och kommer sedan med en förklaring: ”I ansträngningarna att hitta orsakerna till detta grävde man fram de gamla historierna med fraktionsstrider, historien om 'majoritetens' kamp mot 'minoriteten' ... Men det gick inte riktigt ihop. Bland de 'likviderade agenterna' fanns det de som tillhörde såväl 'majoriteten' som 'minoriteten'.

Vi accepterar till sist definitivt påståendet att hela partiledningen var full av provokatörer och ställde omedelbart den tungt vägande frågan till oss själva: Vad ska hända med rörelsen? Vilka är vi? Var vårt ärorika, kämpande parti som vi var så stolta över, som vi kom från och skulle gett våra liv för inte värt ett endaste dugg?

Denna fråga plågade livet ur oss. Vi kom alla fram till en enhetlig åsikt: nej, och hundra gånger nej! Rättrådigheten hos partiet som gjort så mycket för att väcka den revolutionära

³ Roy A. Medwedew, *Die Wahrheit ist unsere Stärke. Geschichte und Folgen des Stalinismus*, Frankfurt am Main 1973, 247; Oleg Dehl (red.), *Verratene Ideale. Zur Geschichte deutscher Emigranten in der Sowjetunion in den 30er Jahren*, Berlin 2000.

⁴ Roy A. Medwedew, *Die Wahrheit ist unsere Stärke*, 248.

⁵ *Ibidem*, 248.

andan hos massorna, vilket lett till arbetarklassens stora avdelningar i kamp mot kapitalism och fascism, kunde inte bara vara ren illusion ... Även om vi sårats till döds, slagits i bitar och krossats och med bitterhet tagit till oss 'sanningen' om vår ledares förräderi, så tvivlade vi inte ett ögonblick på sanningen i vår idé och det rättfärdiga i vår rörelse och i vårt parti. Det gav tusentals kommunister kraft att överleva de synnerligen svåra tider som ännu skulle följa och utgjorde ett fundament för partiets senare återuppbyggnad.”⁶ Och ändå skulle inte en sådan nyhet vara den sista som skakade om och demoraliserade partiet; ytterligare nyheter som bröt av partiets ryggrad — icke-angreppspakten och vänskapsförbundet mellan Tyskland och Sovjetunionen 1939 — skulle dessutom komma.

Inom Kominternapparaten var det bara enskilda röster, sådana som Jenö Varga, ekonomispecialisten och krisanalytikern och en av många ungrare som levde i Moskva sedan mer än ett decennium tillbaka, som i ett brev till Stalin, Jezjov och Dimitrov skrev att ”utlänningar blir utan urskillning betraktade som spioner och utländska barn trakasseras i skolorna som fascister etc.”. Linjen var uppenbar, ”hellre arresteras två oskyldiga människor än att låta en spion komma undan”. Resultatet var ”demoraliseringen av de kommunistiska partiernas kadrer i de fascistiska länderna ... Denna demoralisering omfattar majoriteten av Kominternmedarbetarna och sträcker sig ända upp till speciella medlemmar av EKKI-sekretariatet Huvudorsaken till denna demoralisering är känslan av total hjälplöshet inför arresteringarna av politiska emigranter.” NKVD sades inte ha någon aning om de utländska kommunistpartiernas historia. ”Varje kväll plockade många utlänningar ihop sina personliga tillhörigheter i väntan på att eventuellt bli arresterade.” Och vad skulle man egentligen säga till människorna därhemma? ”Att den ungerska, proletära revolutionen (av år 1919) hade organiserats av fiender till arbetarklassen?” Varga påpekade att var och en som blev arresterad hade släktingar och vänner i hemlandet och att ryktet om det hela skulle sprida sig och försätta kommunistpartiet i en omöjlig situation.⁷

Dimitrovs dagbok: protokoll över förstörelsen av sitt eget verk

Allt det som tillfogades kamraterna skedde i namn av den sak som de trodde att de kämpat för. Och det utfördes av personer mot vilka de aldrig visat upp illojalitet eller bjudit motstånd. Det var deras största svaghet. Medan de förtvivlat, ja, nästan till vansinnets gräns avvaktade och väntade på grund av de arresteringar och fantastiska anklagelser som kom som en blix från klar himmel och som de inte hade någon förklaring till, agerade Stalin och Jezjov inte direkt försiktigt utan högst målinriktat. Om Georgij Dimitrov, generalsekreterare i Komintern, ”Lejonet från Leipzig” som utmanat Hitlerregimen i rättegången angående riksdagshusbranden, sade Stalin under ett tal i anslutning till en Pusjkinafton på Bolsjojteatern: ”Alla ni på Komintern spelar fienderna i händerna.”⁸ Och Jezjov, som Dimitrov sökt upp den 26 maj 1937 klockan ett på natten, fällde följande anmärkning till honom: ”De största spionerna arbetar på KI.”⁹ Medan man på ena sidan således levde paralyserade av skräck och ovisshet, delade den andra sidan målinriktat ut sina dödliga slag. Vid slutet av repressionsvågen var världskommunismens organisation försvagad till den grad att Georgij Dimitrov med fullmakt tvingades överta alla de poster som blivit vakanta genom arresteringen av ledande medlemmar och dessutom måste be det sovjetiska kommunistpartiet att understödja honom organisatoriskt. De nationella kommunistpartierna var så i grunden försvagade att det till sist inte fanns tillräckligt med ”agenter”. För många länder — det är här tal om de baltiska staterna — fanns det ”inte längre en enda tillförlitlig kamrat från dessa partier i Moskva som

⁶ Marian Naszkowski, *Niespokojne dni. Wspomnienia z lat trzydziestych*, Moskva 1962, citerat efter Roy A. Medwedew, *Die Wahrheit ist unsere Stärke*, 244-245.

⁷ William Chase, *Enemies Within the Gates?*, New Haven/London 2002, 299.

⁸ Georgi Dimitroff, *Tagebücher 1933-1943* (red.) Bernhard H. Bayerlein. Aus dem Russischen und Bulgarischen von Wladislaw Hedeler und Birgit Schliewenz, Berlin 2000, 149 (dagboksnotis 11 februari 1937).

⁹ *Ibidem*, 158 (dagboksnotis 26 maj 1937).

vi kunde lita på och som vi eventuellt kunde skicka till dessa länder”.¹⁰

Förstörelsen av Kommunistiska internationalen finns fullständigt dokumenterad — växlande mellan tre språk — i generalsekreterare Georgij Dimitrovs dagbok, inklusive hans aktiva medverkan. I denna dagbok — utgivarna kallar det för en ”arbetsjournal” — noterar han med akribi försvinnandet av sin närmsta krets med ledande personer, vem som avslöjats som fiende, vem som har blivit arresterad eller avrättad. Han meddelar vilka han skickar till Moskva, där de omedelbart blir arresterade av NKVD och anklagade. ”Lejonet från Leipzig” gör utkast till kommentarer om de pågående skådeprocesserna med vilkas hjälp partipropagandan i de olika länderna ska orkestreras. Uppenbarligen har han inte kunnat klara av detta fullt ut, det uppstår hela tiden mindre eller större skrivpauser — från 7 juli till 21 oktober 1937, från 21 oktober till 7 november 1937, men också mellan 12 december 1937 och 17 februari 1938, 17 mars 1938 och 16 augusti 1938. På några ställen har också ett flertal sidor rivits ut ur dagboken exempelvis den 18 augusti 1936, vid samma tid således som skådeprocessen mot Zinovjev och Kamenjev började.¹¹ Det är följaktligen en exakt spegel av hans roll som aktör, medium och offer för repressionen.

Gränspunkt Moskva. Biotop

I kommunisternas och antifascisternas martyrolog är alla nationer representerade, ty kommunismen var en världsrörelse. Den omfattade inte enbart de direkta partimedlemmarna, utan i betydligt större antal tusentals av dem som kommit till Sovjetunionen på grund av stilla sympati, med stora förhoppningar eller också bara med förväntningarna om ett bättre liv i Sovjetunionen. Människor med olika slags yrken, i alla åldrar, konstnärer såväl som enkla arbetare, säkerligen också äventyrare. Medan antalet personer som kom till Sovjetunionen från och med 20-talet för att fulla av entusiasm medverka i industrialiseringen sjönk, steg antalet politiska flyktingar och emigranter. Varje nederlag för vänsterrörelsen i andra länder, varje ny högerdiktatur någonstans i världen, innebar att antalet som sökte asyl eller tillflykt i Moskva ökade. Det internationalistiska Moskva matades med flyktingar från misslyckade kommunistiska kupp- och revolutionsförsök, med människor som förföljdes av de nya auktoritära regimerna. De spolades in över gränserna i vågor: redan 1919 efter rådsrepublikens sammanbrott i Ungern, efter 1922 när Italien kapitulerade för fascismen. Moskva blev till en reträttplats för de ”förbrytare” som efterlystes i Central- och Sydeuropas auktoritära regimer; de kom från Polen, Litauen, Lettland, Estland, Finland, från Rumänien och Bulgarien, Jugoslavien och Grekland eller från självständighetsrörelsernas kamp i kolonierna. Den största flyktingvågen nådde Moskva år 1933 med nationalsocialisternas seger i Tyskland, 1934 med underkuvandet av de republikanska *Schutzbündler* i Wien och i följderna av det spanska inbördeskriget. Sovjetunionens huvudstad som världscentrum för kommunismen blev till en tillflyktsort för en krossad världsrörelse. Om Berlin en gång betraktades som huvudstad för en segerrik världsrörelse, så var Moskva på 30-talet dess tillflyktsort och platsen för dess undergång. För tusentals människor förvandlades flykten till Moskva till en flykt in i döden.¹²

Alla vägar leder till den klassicistiska trevåningsbyggnaden i hörnet av Mochovaja/Vozdvizjenka i centrala Moskva. Från EKKI:s byggnad fanns alla viktiga institutioner nästan inom synhåll: Kreml och Röda torget låg mittemot, Leninbiblioteket hade precis blivit färdigställt, Marx-Engelsinstitutet låg ”runt hörnet”, bostäder för apparatens medarbetare låg likaså i stadens centrum. De stora hotellen där de internationellt betydande personerna bodde — *National*, *Metropol*, *Grand Hotel* — bostadshotellet för medarbetarna framför allt *Lux* — låg alldeles i närheten. Fackföreningarnas hus, där de viktigaste politiska

¹⁰ Georgi Dimitroff, ”Brief an Andreev am 3.1.1939”, i: William Chase, *Enemies Within the Gates*, 307 (dokument 44).

¹¹ Utgivarens kommentar, Georgi Dimitroff, *Tagebücher 1933-1943*, 710.

¹² Till exempel titeln på ett arbete av Carola Tischler, *Flucht in die Verfolgung. Deutsche Emigranten im sowjetischen Exil — 1933 bis 1945*, Münster 1996.

aktiviteterna i huvudstaden ägde rum — bland dessa skådeprocesserna — fanns nästan inom synhåll. Inte utan stolthet kunde Dimitrov peka på detta kosmopolitiskt-internationella centrum mitt i Moskva när han påpekade att mer än hälften av KI-apparatens partiorganisation bestod av utlänningar (280 av 468) och att ”tusentals vägar från Mochovaja leder till alla världens länder — till Kina, Tyskland, Spanien och till Balkan”.¹³ Vägarna ledde inte bara till Mochovaja, utan löpte samman hos Dimitrov själv, vilket notiserna i hans dagbok bekräftar. Sida upp och sida ned är fyllda med notiser som ”Mottagen ...”, ”Avrest ...”, ”Träffat på genomresa ...”. Det är den kommunistiska världsrörelsens rendezvous.

Hotell Lux i Moskva

Någon exakt siffra över antalet politiska emigranter föreligger inte. När EKKI:s kaderavdelning i början av år 1936 försökte skaffa sig en överblick och kontroll över de emigranter som levde i Moskva, kunde den endast stödja sig på en del av medlemspartierna. Hur många var det? I början av år 1936 uppskattade EKKI att sedan år 1920 hade mellan 35 000 och 37 000 politiska emigranter slagit sig ned i Sovjetunionen. Omkring 20 000 kom från gränsnära stater — Polen, de baltiska staterna — och framför allt från Tyskland. Omkring en fjärdedel — närmare 10 000 personer — blev medlemmar i det sovjetiska kommunistpartiet. Tyskarna med 2 600, polackerna med 2 000, amerikanerna med 2 000 till 3 000 medlemmar utgjorde huvuddelen av de utländska medlemmar som gick med i det sovjetiska kommunistpartiet.¹⁴ Eftersom kaderavdelningen endast omfattade partimedlemmarna, kan man utgå ifrån att det antal utlänningar som levde i Sovjetunionen och framför allt i Moskva var betydligt större.¹⁵ Det förelåg emellertid en stor ovisshet och osäkerhet på denna punkt och man gjorde allt för att kontrollera utlänningarnas inresor och vistelser. I samband med granskningen av partidokumentet och den första skådeprocessen, i vilken de politiska emigranterna — KPD-medlemmar som flytt från Nazityskland — skulle komma att spela en stor roll i hela upplägget av processen, skärptes kontrollen. Inreseansökan som ställdes till MOPR (Internationella röda hjälpen) vidarebefordrades till NKVD för ytterligare kontroll.¹⁶ Där framkom till exempel att Valentin Olberg, som blivit ställd inför rätta vid den första skådeprocessen, rest in illegalt i Sovjetunionen 1935 och fått en plats vid ett pedagogiskt institut. Kontrollen av exempelvis de polska emigranterna gav vid handen att mer än en

¹³ William Chase, *Enemies Within the Gates?*, 96 (dokument 5).

¹⁴ *Ibidem*, 133.

¹⁵ Simone Bark, ”Gesetzt, sie sind unschuldig. Deutsche Wissenschaft und Kultur im Exil”, i: Wladislaw Hedeler (red.), *Stalinscher Terror*, Berlin 2002, 203-228, här 208.

¹⁶ William Chase, *Enemies Within the Gates?* ..., 134.

femtedel av de polacker som undersöktes betraktades som misstänkta och skulle kontrolleras vidare av NKVD, 140 polacker skulle skickas tillbaka.¹⁷ Politiska emigranternas involvering i ett misstänkt politiskt förflutet och en oklar härkomst i den första skådeprocessen 1936 — Konon Berman-Jurin, Valentin Olberg, Fritz David, Natan Lurje — spelade en central roll vid konstruktionen av en förbindelse mellan inre och yttre fiende.

De främmande kamraterna

Moskvas adressbok för år 1936 och 1937 års *A Guide to the City of Moscow* säger inte mycket om huvudstadens blandning av människor från olika nationer. Istället har det efterlämnats spår i memoarer, i dagböcker, men framför allt i rättegångsakter och förhörprotokoll — exempelvis: Carola Neher, Krasnoproudnejagatan 36, lägenhet 17; Gustav von Wangenheim, Kuznetskijbron 22/2.¹⁸ Som kommunismens världshuvudstad hade Moskva blivit till ett säte för dussintals organisationer, föreningar, institutioner samt en bestämd apparat, personal och en sympatiserande miljö. Ett mikrokosmos av Komintern och dess miljö, som var något betydligt mer än en organisation, snarare en egen och karaktäristisk värld. Komintern som biotop.

Topografiskt låg mittpunkten i byggnaden på Mochovaja hörnet Vozdvizjenka, där EKKI hade sitt officiella säte. Men förutom det hade också de andra internationerna sina säten här: Kommunistiska ungdomsinternationalen, fackförbundsinternationalen, bondeinternationalen, hjälporganisationen för revolutionens kämpar som var absolut nödvändig för införandet av nya levnadsförhållanden, Internationella arbetarhjälpen med motsvarande centraler och landssekreteriat. Säkerligen utspelade sig inte organisationernas liv enbart eller primärt på kontoren till dessa organisationer. Det skedde i mer informella sammanhang, det vill säga där de verkligt viktiga mötena ägde rum, vid samtal i anslutning till mottagningar och festligheter, vid bjudningar och aftnar hos Dimitrov i hans privata hem i "Regeringens hus" och ofta också ute i sommarhusen i Moskvas förorter.¹⁹ Livet på möten, skapandet av ett personligt sammanhang som sysslar med politiska uppgifter, den "sociala orten" således, möter man gång på gång i deltagarnas memoarer. Politiska sammanträden hörde till vardagslivet; hur dessa förlöpte utgjorde emellanåt skillnaden mellan liv och död. "Livet på mötena" skildras av den tyske diktaren och emigranten Erich Weinert, som beklagar sig över att inte längre få något arbete gjort eller att han förlorat kontakten med omgivningen. "Det är de otaliga mötena vi har respektive hade. Vi har från januari till maj (1936 — K.S.) haft otaliga sammankomster varför vi suttit mer i dessa rum än vid skrivbordet, kommissionsmöten, particeller, politik-cirklar, arbetsgemenskaper, förlagsmöten, det är fråga om sju saker. Nu kan man räkna efter hur många möten det blir per månad under en kortare tid. Till detta tillkom att många möten på ett orimligt sätt drog ut på tiden" eftersom varje kamrat ovillkorligen måste träda fram även om han bara upprepade det som redan sagts.²⁰ Liknande tongångar hörs i den österrikiske kommunisten Ernst Fischers memoarer: "Vi åkte eller gick varje dag till Komintern, läste rapporter, skrev rapporter, artiklar, broschyrer, deltog i möten, diskuterade problem i den internationella politiken, i tankarna var vi i Österrike, Tyskland, Frankrike, Spanien, om Moskva visste vi nästan ingenting. Jag levde bland utlänningar, arbetade bland utlänningar eller med ryssar som sysslade med utlandet och att få kontakt med ryssarna var inte lätt; det fåtal ryssar som jag kom nära var judar utan förutfattade meningar. Hur isolerad

¹⁷ Ibidem, 136.

¹⁸ Georg Lukács, Johannes R. Becher, Friedrich Wolf m.fl., *Die Säuberung Moskau 1936: Stenogramm einer geschlossenen Parteiversammlung*, red. Reinhard Müller, Reinbek 1991, 558-560.

¹⁹ Ruth von Mayenburg om Komintern-datjorna i Kunzevo, Ilynskoje, i: dens., *Hotel Lux*, Frankfurt/Main 1978, 195-199.

²⁰ Georg Lukács, Johannes R. Becher, Friedrich Wolf m.fl., *Die Säuberung Moskau 1936: Stenogramm einer geschlossenen Parteiversammlung*, red. Reinhard Müller, Reinbek 1991, 459.

jag i själva verket var blir jag först nu klar över, i memoarerna.”²¹

En annan stödjepunkt — eller bättre: koncentrations- eller brännpunkt — för emigranterna i Moskva var lägenheten. Med hänsyn till de oerhört besvärliga bostadsförhållandena i staden, med hänsyn till att de flesta emigranterna var vana vid de bostadsförhållanden som rådde i Centraleuropa, så var bostadssituationen katastrofal för de flesta. Endast ett fåtal privilegierade hade bostadsförhållanden som liknade de i ”Regeringens hus” eller på sanatoriet i Barvicha²² — och en öppen kommentar som den av Zenzl Mühsam, som inte heller i Moskva stack under stol med vad hon tyckte, kunde innebära att man blev arresterad²³; de flesta trängde ihop sig på en minimal yta och många försökte, även om detta var oerhört svårt och dyrt, att åtminstone provisoriskt hitta ett rum på ett hotell. Så dyker för emigranterna hela tiden upp bestämda bostadshotell och hotell där emigrantlivet är livligt. Dit hör det berömda och privilegierade *Lux*, likaså *Dom Vostoka*, hotellen *Novaja-Moskovskaja*, *Savoy*, *Oktjabr*, *Sojuznaja*.²⁴ Även en del andra bostadshotell — till exempel de tyska fackarbetarnas bostadshotell på Matroskaja tischina 16²⁵, Internationella arbetarhjälpen bostadshotell på Ogarjovgatan 4, där Zenzl Mühsam emellanåt bodde²⁶ — spelar en roll i det ”internationalistiska Moskvans” topografi. Att hitta en bostad var för flyktingarna efter ankomsten viktigt för överlevnaden, och att förlora sin lägenhet var lika med en förbannelse. För att få en plats i en lägenhet utkämpades strider, rivalitet uppstod, utbrott av avundsjuka och hat blev resultatet. ”Vi har till exempel bostadssituationen”, förklarade Erich Weinert på författarnas självkritiktribunal, ”den kan bli till en katastrof. För de flesta kamrater är det omöjligt att utföra sitt arbete efter bestämda politiska aspekter eftersom de snarare gör sitt arbete efter sin inkomsts aspekt. Hyrorna är så enorma att man enbart för hyran måste skaffa fram en hel del pengar. Så till exempel har ett flertal av våra kamrater ingen egen våning, bland andra kamraterna Becher, Gabor, Halpern. Jag har genom en slump fått tag i en lägenhet på *Savoy*.” Det har medfört ”att jag över huvud taget inte har något sällskapsliv vid sidan av mitt arbete. Jag ordnar ingen *Wetscher* och går nästan aldrig på en *Wetscher*.” (*Wetscher* — sällskapsafton — K.S.)²⁷ Också Willi Bredel klagade över att han oavbrutet måste skriva och tjäna pengar för att kunna finansiera sin plats på hotellrummet — tillsammans med tre stycken andra.²⁸

Så utspelade sig livet på bestämda platser. Till detta kom dessutom klubbarna där det hölls diktaraftnar och föredrag och kritik och självkritik utövades, till exempel den Utländska arbetarföreningens klubb (Oktobergatan 25, idag Nikolskaja), de österrikiska Schutzbündlers hus (Vorotnikovskijgränd 7/9), litauernas, polackernas och spanjorernas kulturklubbar, aftnarna på författarnas hus eller i vetenskapsmännens hus. Knutpunkt för möten och utbyte var sekretariaten, redaktioner och kontor där redaktörer, författare och översättare satt tillsammans. Med hänsyn till Kominterns utvecklade förlags- och propagandaapparat och dess ”frontorganisationer” handlade det helt enkelt om en liten Gutenberg-galax med betydande titlar: *Deutsche Zentral-Zeitung* (Tretjakovskij projesd 19/1), *Inprekorr*, *Internationale*

²¹ Ernst Fischer, *Erinnerungen und Reflexionen*, Hamburg 1969, 395. För denna hänvisning tackar jag Anne Hartmann.

²² Jämför Dimitroffs [Dimitrovs] utförliga notiser om vistelsen på sanatorierna på Krim och i Kaukasus: Kislovodsk, Jalta, Sevastopol, Alupka, Sovjetunionens modernaste sanatorium i Mazesta, i: dens., *Tagebücher 1933-1943*, 306, 309.

²³ Pandemoniet av angivelser, räddningsförsök, tillfälligheter och undergång bland immigranterna i Moskva undersöks och rekonstrueras i detalj i ett flertal arbeten av Reinhard Müller, *Menschenfalle Moskau. Exil und stalinistische Verfolgung*, Hamburg 2001; dens., *Herbert Wehner — Moskau 1937*, Hamburg 2004.

²⁴ Dossieer med biografier, bostadsuppgifter, tidigare fraktionstillhörighet i: William Chase, *Enemies Within the Gates?*, 162-172 (dokument 17).

²⁵ Hedeler, *Shuravljow*, 234.

²⁶ Reinhard Müller, *Menschenfalle Moskau. Exil und stalinistische Verfolgung*, Hamburg 2001, 262.

²⁷ Georg Lukács, Johannes R. Becher, Friedrich Wolf m.fl., *Die Säuberung Moskau 1936: Stenogramm einer geschlossenen Parteiversammlung*, red. Reinhard Müller, Reinbek 1991, 458.

²⁸ *Ibidem*, 348.

Literatur (Oktobergatan 25), *Journal de Moscou*, *Kommunistiska internationalen*, *Das Wort*, *Unter dem Banner des Marxismus*, *Utländska arbetares förlagskooperativ* och inte minst redaktionen för Kominterns radiosändare. Eftersom det bland flyktingarna också fanns ett flertal intellektuella, vetenskapsmän och konstnärer, kom också viktiga institut i Moskva i fråga som stödjepunkter för livet i emigration: Marx-Engels-institutet, vetenskapsakademins institut, de talrika universiteten i staden och till sist de skolor som inrättats för upprätthållandet av internationalismen, som den internationella Leninskolan med sin högkaratiga och elitistiska språkskola.

Att tvingas leva tillsammans på ett trångt utrymme utan den lyx som fanns i *gated communities* krävde bestämda förhållningsregler och gav upphov till ett bestämt klimat. Kominterns stora värld, i vilken frågor och problem runt hela jordklotet debatterades och avgjordes, hade krympt samman till en enda punkt. Den värld som var uppmätt av emissarier, agenter och propagandister hade dragit sig tillbaka till den kommunala våningen. De som hittills inte känt varandra blev nu tvungna att lära känna varandra. De vars levnadsvägar en gång korsat varandra kom här ännu en gång tillsammans och förmåddes under trycket av påtvingad självanalys och utforskande av samvetet att berätta om hela sitt liv för andra människor. En hel epok av krig och revolution, av underjordisk kamp och nederlag passerade ännu en gång revy — i de överfulla hotellrummens, pensionatens eller de kommunala våningarnas instängda luft. ”Är inte alla nästan bekanta med den ene eller den andre?” frågade Emma Dornberger på ett av självkritikarrangemangen som pågick till långt in på natten.²⁹ Ja: livsutrymmet var så trångt, världen där utanför så svårbegriplig, otillgänglig och främmande, muren av ångest och förtvivlan hade vuxit sig så hög, Komintern-Moskva med alla dess svårigheter hade blivit till en ort som man inte längre visste om det var en livräddande ark eller ett fängelse från vilket man aldrig slapp ut. Trots sin goda politiska vilja hade invånarna svårt att passa in i omgivningen, som var annorlunda och mer efterbliven än den de var vana vid. Redan av språkliga skäl var de uteslutna från sin nya hemmiljö.³⁰ Samlevnaden med andra människor på ett trångt utrymme och under stor nöd krävde en sammanhållning som de hittills aldrig lärt känna, men den utlämnade dem också åt intimitetens diktatur som inte längre tillät något privatliv. Man fick veta detaljer som man hellre aldrig skulle känt till, svagheter, idiosynkrasier. Gång på gång kom det till rena fylleslag, ja, till och med till handgripligheter.³¹ Man höll sig för sig själv och var — av tvång — utesluten från att se sig omkring i landet. Allt utspelade sig i en miljö där det inte längre fanns någon privatsfär. Alla visste allt. Exempelvis var en viss Gustav von Wangenheim, som han frimodigt tillstår i en självkritik, i detalj informerad om en av dem han sammanbodde med. ”Alla visste vi att denne Rauschenbach var homosexuell eller av homoerotisk typ. Han var en mycket manlig, muskulös, fantastiskt kraftig karl som — det var känt av hela *Kolonne Links* — var upp över öronen förälskad i denne Bruno. Han älskade honom i alla avseenden, men eftersom vi kände till det höll vi hela tiden ett öga på honom. De lämnades aldrig ensamma under turnéer, de fick aldrig sova ensamma tillsammans där detta homoerotiska förhållande var känt. Jag har själv gjort efterforskningar och noggrant hört mig för i kolonnen, ingen visste något. Jag måste tillfoga att om ni känt kamraterna i *Kolonne Links* sedan tidigare, skulle ni veta att de levde på det sättet att ingenting kunde hållas hemligt. Det kunde inte finnas någon kärleksrelation i truppen som inte hela truppen kände till. Jag är fortfarande idag, efter att jag kunnat konstatera vissa saker, övertygad om att den unge Bruno definitivt skulle ha tillbakavisat att han visste att den andre var homosexuell och först skulle fått veta det den dagen då han utsattes för utpressning. Rauschenbach hade alltid en utpressare vid sin sida. Jag har i efterhand fått veta det som ingen talade om. Tidigare när jag hörde sådana samtal fäste

²⁹ Ibidem, 380.

³⁰ Weinert om den ”stora haken” med det ryska språket, i: Georg Lukács, Johannes R. Becher, Friedrich Wolf m.fl., *Die Säuberung Moskau 1936...*, 533.

³¹ Georg Lukács, Johannes R. Becher, Friedrich Wolf m.fl., *Die Säuberung Moskau 1936...*, 293.

jag som ledare ingen vikt vid dem; inte heller fäste jag någon vikt vid det som berättades ute i köket — jag betraktade det som under min värdighet. Idag gör jag inte det längre.”³²

Å ena sidan bröts distansen människor emellan, å andra sidan ökade trycket av den omedelbara sociala kontrollen. Ingenting förblev dolt. Vem som låg med vem, vem som hade bott tillsammans med vem, vem som hade intagit den och den positionen i fraktionsstriderna i Neuköllns distriktsområde för tio år sedan, vem som med vilka slags tricks tagit sig illegalt in i landet. Det handlade om detaljer och personuppgifter som i ett normalt liv var utan betydelse, men som i ett undantagstillstånd där alla angav alla kunde bli livshotande. Kominternsamhällets lilla slutna värld ångade av sladder, skvaller och rykten och tillsammans skapade man en atmosfär av misstroende, misstänksamhet och ångest. Georg Lukács talade om ”emigrantpsykos”. ”Detta emigrantliv hyser många sjukdomar inom vår organisation. Vi har inte dragit de tillräckliga konsekvenserna av det faktum som vår emigration innebär, det har urartat i personliga och sjukliga drag. Vi vet mycket väl vad Marx, Engels och Lenin har skrivit om emigrationen och hur de bekämpade denna emigrantpsykos. Hos oss har den inte bekämpats. Vad är den centrala frågan i denna sjukdom? Den består i att emigranten inte har ett omedelbart förhållande till proletariats levande massrörelse, att emigranterna här inte är tillräckligt förenade med ryskt liv, det råder ingen nära kontakt.”³³ Att detta var mycket svårt var han väl medveten om. Desto mer påfallande mot denna trängande bakgrund blir lyckans ort, som också existerade: sommarhuset, datjan, ibland också barnkolonin eller sanatoriet på Krim. Komintern hade egna sommarhus där de inhyste sina funktionärer, men även gäster som skulle förbli inkognito. ”Inte långt från byn Zukovo låg 'Objekt nr i vid Kominterns avdelning för internationella förbindelser (OMS)' — ett hus på landet där hemliga kurirer tillhörande denna organisation inhystes och där möten hölls. Vid detta objekt ägde också festligheter rum där medlemmar från EKKI deltog. De senare tillbringade också sin sommaresemester här. Härifrån försörjdes också EKKI-kantinen med färska grönsaker och frukt.”³⁴ I Zukovo fanns det också en koloni med tyska politiska emigranter där framstående funktionärer med sina anhöriga bodde. Dimitrov underhöll Molotovdatjan i Mesjtjerino.³⁵ Ruth von Mayenburg, som bodde på *Lux*, beskrev senare sin flyktort från staden, Serebrjanyj Bor vid floden Moskva: ”Den gången befann sig Kominterns slutna datjaområde i Serebrjanyj Bor, vilket är lika med Silverskogen. Orten ligger väster om Moskva där floden gör en stor krök med ett flertal avrinningsområden, vilket gav gott om badmöjligheter. Där låg också det berömda, framför allt av tyskarna omtyckta nudistbadet där jag år 1934 för första gången i mitt liv blev tvungen att inför allas ögon klä av mig språngande naken eftersom Béla Kun inte generade sig över att visa upp sin stora, tjocka mage och där den tyske partirepresentanten Fritz Heckerts fru utförde slöjdanser med guppande bröst till hela nudistsällskapets nöje.”³⁶

Datjan förekommer i alla de överlevandes memoarer, så till exempel i Markus Wolfs, sonen till den framstående författaren Friedrich Wolf, som en lyckans ort. ”Peredelkino! Denna lilla, måleriskt belägna förort till Moskva, en knapp timme med tåget från Kievstationen, hade författarna valt ut som boplats. I takt med hans pjäsers allt större framgångar hade vår far möjlighet och också pengar att arrendera ett stycke land och bygga ett hus där. Från tomten, som var bevuxen med björkar, var utsikten fri över ett öppet fält och en bäck som slingrade sig ned mot en liten sjö och man såg också en kulle med en liten kyrkogård och en gammal ortodox kyrka ... Den gången upplevde vi Peredelkino som en idyll, trots allt det som skedde runt omkring oss.”³⁷

³² Ibidem, 414-415.

³³ Ibidem, 187.

³⁴ Wladislaw Hedeler (red.), *Stalinscher Terror 1934-41*, Berlin 2002, 61.

³⁵ Georgi Dimitroff, *Tagebücher 1933-1943*, 152 (notis från 6 mars 1937).

³⁶ Ruth von Mayenburg, *Hotel Lux*, Frankfurt/Main 1978, 191.

³⁷ Markus Wolf, *Die Troika*, Reinbek 1991, 28.

De som bodde på denna ark hade redan lärt sig en hel del vid sina försök att få fotfäste i ett främmande land, men det översteg deras föreställningsförmåga att allt det som de en gång kunnat vara stolta över skulle kunna läggas dem till last som en förbrytelse.³⁸ Men det var just det som skedde nu. Hela deras förflutna liv, deras samröre med internationalens stora, vida värld blev nu till ett brott. Och värre än så: deras främlingskap, bara den omständigheten att de var främlingar blev deras öde. Vanliga, enkla människor med sitt sunda förnuft i behåll hade uppenbarligen inga problem att klart och tydligt inse detta, vilket framgår av ett brev till Dimitrov den 10 maj 1938 från en viss M. Simjonova: ”Jag är stachanovarbeterska och partisympatisör. Den senaste veckan kommer min son hem från skolan och säger att hans klasskamrater förbereder en pogrom där alla som kommer från andra länder ska få stryk, polacker, letter, tyskar, eftersom deras föräldrar är spioner. När jag försökte ta reda på vem som sagt det sade en av pojkarna att brodern till en av pojkarna var komsomolmedlem och arbetade för NKVD, och han sade också att snart skulle alla utländska spioner som bodde i Moskva ställas inför rätta och deras familjer i lägenheterna och barnen i skolan skulle få stryk precis som juden under tsaren. Jag gick till skolan för att tala med rektorn, men han sade att detta kom från föräldrarna och att han omöjligen kunde följa upp alla rykten. Idag såg jag återigen en grupp med kvinnor på vår fabrik diskutera parollen 'Döda letterna, döda polackerna', som på morgonen var uppsatt på väggen. Det är mycket illa. Jag har också skrivit till kamr. Stalin, och andra kvinnor har föreslagit att också ni skulle informeras, eftersom dylika samtal dagligen äger rum. Till och med partimedlemmarna är mycket bekymrade, och ändå talas det privat om huruvida barn och kvinnor är skyldiga och att man kommer ge dem stryk och kasta ut dem ur deras våningar?”³⁹ Kamraterna, som kom från hela världen till Moskva, hade blivit till främlingar, främmande kroppar, fientliga utlänningar, spioner.

Sårbarhet: världskommunismen som världssammansvärjning

Förvandlingen av flyktingar till ”fientliga utlänningar” var ingen rysk specialitet. Liknande saker förekom under första världskriget i alla krigförande länder, och samma sak skulle åter hända under andra världskriget: japaner och amerikanska medborgare av japansk härkomst i USA, antifascistiska flyktingar från Tyskland och Österrike i interneringslägren i Frankrike och England. Och tveklöst dolde sig också bakom xenofobin och spionmanin ett rågat mått rädsla för ett nytt krig.⁴⁰ Knappast någon grupp var bättre ägnad för att mobilisera rädslan för kriget än de till agenter och spioner förvandlade medlemmarna i den Kommunistiska internationalens partier. Redan i september 1935 hade Jezjov definierat de politiska emigranterna som de perfekta agenterna för fientliga makter: ”De utländska spionerna och sabotörerna visste att det inte fanns något bättre kamouflage för deras spioneri och subversiva operationer än partilegitimationen, och det var detta de förlitade sig på. Därför måste de till varje pris gömma sig bakom en partilegitimation. Och de har utnyttjat varje bedrägligt medel för att få tag i partilegitimationer åt spioner och sabotörer. Vi kan utan vidare säga att polacker, finländare, tjecker och tyskar helt öppet var ute efter detta.”⁴¹ Allt det som en gång utmärkt kommunisterna blev nu till en dödlig nackdel. Ovidkommande detaljer blev med ens livsavgörande. Vem, när, var, i vilket sammanhang ett samtal ägt rum på ett kafé i Paris, vem, när, var, och vem som kritiserats vid ett möte i particellen, vem, när, var, och till vem en bok blivit utlånad — kedjan av möjligheter och motiv för misstankar var oändlig. Det som en gång ansetts för att vara oborgerligt, en oberoende livsstil och tabubrott kallades nu för

³⁸ Berthold Unfried, ”Kommunistische Künstler in der Sowjetunion der dreißiger Jahre: Kulturelle Mißverständnisse und Konkurrenz”, i: *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung* (2000/2001), 126-143.

³⁹ Brev från M. Iv. Simenowa till Georgij Dimitrov, och av denne vidarebefordrat till Zjdanov, i: William Chase, *Enemies Within the Gates*, 302-303 (dokument 42).

⁴⁰ Gabor T. Rittersporn, *Catching Spies, Trapping the System. Spy Mania in the Prewar USSR*. Paper presented at the ”Soviet War against Fifth Columnists, 1936-1945” Panel, 36th National convention for the HASS, Boston, December 2004.

⁴¹ William Chase, *Enemies Within the Gates? ...*, 103.

”nedgångna personers vandel” och sågs som tecken på ”bohemi”. Allt det som en gång skänkt dem respekt gjorde dem nu misstänkta. Men deras huvudfel låg i deras nationalitet, att de kom från länder där fascismen och nationalsocialismen hade triumferat och som nu förberedde krig mot Sovjetunionen. Om kommunister hade flytt från ett fascistiskt tukthus var detta inte längre en modig handling som förtjänade respekt, utan en anledning till misstanke att den fascistiska polisen enbart iscensatt flykten för att sända ut en agent. Den som med fara för livet tagit sig in i landet illegalt hade inte överlistat fienden, utan hade av honom slussats över. Knappast någon av de förföljda hade ordentliga legitimationshandlingar, många hade klarat sig med förfalskade id-handlingar. Nu blev detta till ett bevis på klassfiendens maskering. Nästan alla flyktingar hade komplicerade och vindlande livshistorier bakom sig, de hade deltagit i tidens fraktionsstrider, de hade polemiserat; striden om den rätta inriktningen var för dem en självklarhet och hade alltid varit det. Nu hade de kommit till ett land där striden om åsikter och inriktning var strypt och där varje självständig åsikt straffades som opposition, ja som en förbrytelse. De hade levt ett liv i opposition och i motstånd, nu skulle de foga sig utan några om eller men. Det var fråga om en sammanstötning mellan två politiska kulturer, mellan två världar, vilket uppfattades som ett angrepp. Bekymmerslöshet — att samtala utan att ge akt på omgivningen, att låta handlingar ligga framme obevakade — var nu ett tecken på ”borgerlig liberalism”, ”brist på vaksamhet”, en förbrytelse. Tack vare denna ”idiotiska bekymmerslösa sjukdom var fienden i stånd att slå rot i vår organisation”.⁴² Många av dem hade inte bara ett namn utan olika, inte bara en personlig identitet utan flera partiidentiteter. De var, i NKVD:s ögon, en outtömlig reserv av ”tvetungade” som det inte gick att förlita sig på. Som medlemmar i Komintern var de hemmastadda i hela världen, överallt hade de förbindelser — vem skulle således vara bättre ägnad för ett nätverk av internationell sammansvärjning och konspiration! Ofta kom de från kommunistiska partier som infiltrerats av säkerhetstjänsterna i deras hemländer; belägg för detta fanns i överflöd. Som yrkesillegalister var de hemmastadda med insmuggling av hemliga meddelanden och att arbeta under täckmantel. Som specialister på inbördeskrig var de bevandrade i konsten att anskaffa vapen och i genomförandet av militanta och militära aktioner. De var de ideala attentatsmännen som det fanns ett sådant outtömligt behov av i NKVD-apparatens hjärnor. Som förföljda och asylsökande kunde de inte återvända hem, som statslösa i världsinbördeskriget hade de inget hemland och ingenstans där de kunde dra sig tillbaka, de var fullständigt avvärnade och skyddslösa. De talade ett främmande, obegripligt språk, således var de misstänkta. Om de behärskade två eller fler språk var de ännu farligare. Som människor i exil tillhörde de två kulturer, kanske också en dubbelkultur, det innebar att de var ”tvetungade”, hade dubbel lojalitet, läs: var otillförlitliga. Det var inte svårt att göra sig av med dem, de var skyddslösa och söndrade av inbördes stridigheter. De var fullständigt isolerade i en för dem främmande värld. Och eftersom de kämpade förtvivlat för sin överlevnad gjorde de det som ingen gör under normala förhållanden och som alla gör när det handlar om att rädda sitt skinn: de angav andra personer, som i sin tur angav andra, och skapade på så sätt den globala sammansvärjningens spöke som Stalin och Jezjov hade ett sådant trängande behov av för att kunna foga samman det vidsträckta landet i ångest. Kommunismen, om vilken det en gång i ”manifestet” från 1848 hette att ”Ett spöke går runt Europa”, hade i verkligheten blivit till ett spöke, i dödens hus som Lux, en skugga av sitt forna jag. När Komintern formellt upplöstes — 1943 — var det slut för länge sedan.

Listor, dossiéer, kartotek

”Det finns knappt ett område i vår uppbyggnad där fienden inte har hittat en väg att gräva sig in för att utifrån försöka underminera vår proletära diktators fästning. Vi är den organisation som mer än någon annan befinner sig i skärningspunkten med den kapitalistiska världen. Till vår stora skam måste vi tillstå att vår vaksamhet befann sig på en lägre nivå än i andra

⁴² Ibidem, 243 (dokument 32).

organisationer av VKP(b). Framför oss ser vi bilden av hur fienden tränger in djupt i den mest betydelsefulla delen av vår apparat. De delar som drabbas värst av detta är de två mycket viktiga avdelningarna förbindelser och kader. Se bara vad som hände. Den viktigaste avdelningen — förbindelser — visade sig vara i händerna på fienden. Den andra viktiga avdelningen — kader — är sedan många år tillbaka, redan då den skapades, i händerna på fienden.”⁴³ Och än mer: ”Hela ledningen för kaderavdelningen var i händerna på fienden. Problemet med att utse medarbetare till kaderavdelningen löstes inte på ett tillfredsställande sätt. Det skedde ideliga skiften, under de senaste tre åren har 45 personer passerat genom kaderavdelningen. Det råder en känsla av förvirring bland medarbetarna i apparaten. Det är absolut otillbörligt eftersom panik bara spelar fienderna i händerna. För att sluta oss samman i en bolsjevikisk mening är det viktigt att leda tillbaka apparaten på den breda, bolsjevistiska vägen.”⁴⁴ Han som sade detta, Michail Moskvin (Meer Trilisser), medlem av EKKI:s presidium och sekretariat, medarbetare av Kominterns underrättelsetjänst, chef för OGPU:s utlandsavdelning under många år, en person som förkroppsligade föreningen av hemlig polis, militär och Kominternledare som knappast någon annan, blir själv arresterad den 23 november 1938 som ”folkets fiende” och dömd till döden.

Om det länge stod klart att — som EKKI:s grå eminens Dmitrij Manuilskij formulerade det — ”Sovjetunionens och Kominterns fiender använde sig av den politiska emigrationen som en kanal för att slussa in sina agenter till Sovjetunionen och till och med i VKP(b):s led”⁴⁵, så handlade det bara om att kontrollera själva Komintern och förstöra denna kanal. För detta var allt förberett, ty Kominterns organisationer låg upplagda som på ett fat: i tusen och åter tusen dossiéer, protokoll och kartotekskort. Det krävdes bara att alla trådarna knöts samman. EKKI skriver i ett direktiv för förloppet och domen i den tredje stora skådeprocessen i Moskva: ”Kampanjens centrala punkt i sammanhang med processen mot 'högerblocket och trotskisterna' måste ligga i klargörandet av det faktum att det handlar om en världssammansvärjning från reaktionens och fascismens sida, men att den likaså är riktad mot freden och alla folks frihet.”⁴⁶ Detta är också ett direktiv till självupplösning och självförstörelse. Allt var förberett för detta. NKVD var närvarande i Komintern-EKKI:s personalunion. Alla inresetillstånd, uppehållstillstånd och kaderakter gick genom NKVD:s händer. Hos NKVD samlades och lagrades alla uppgifter: namn, födelseort, social härkomst, yrke, partikarriär, fraktionstillhörighet, sympatier eller kritiska yttranden. Detta kartotek kunde hemliga polisen använda sig av efter eget godtycke. Av listan över arresterade tidigare medlemmar av EKKI-apparaten, upprättad den 11 september 1939, framgår att de som drabbades värst var de som kom från Moskva, Polen, Lettland, Tyskland, men där förekom också fransmän, holländare, briter och amerikaner. Lista 7 visar i själva verket att förbindelse- och kaderavdelningarna — det vill de säga de som befann sig ”i skärningspunkten” mellan Sovjetunionen och det fientliga utlandet — drabbades allra värst.⁴⁷ Mellan den 20 januari 1936 och i april 1938 reducerades EKKI-apparaten från 393 till 223 och därefter till 171 medlemmar. 95 medlemmar blev arresterade, många avdelningar fick så ont om personal att de tvingades ställa in sitt arbete.⁴⁸ I sin dagboksnotis den 8 maj 1943 förespråkade Dimitrov Kominterns upplösning, då den blivit till ett ”hinder för den kommunistiska rörelsens självständiga utveckling” och ”KI:s fortsatta existens innebar en misskreditering av internationalens idé, vilket vi inte önskade”. I själva verket var Komintern undanröjt senast mellan åren 1936 och 1938.

⁴³ Ibidem, 241 (dokument 32).

⁴⁴ Ibidem, 256 (dokument 32).

⁴⁵ Ibidem, 104.

⁴⁶ Direktiv från den 22 mars 1938, i: William Chase, *Enemies Within the Gates?*, 295 (dokument 39).

⁴⁷ Lista över de arresterade 11 september 1937, i: William Chase, *Enemies Within the Gates?*, 309-318 (dokument 45).

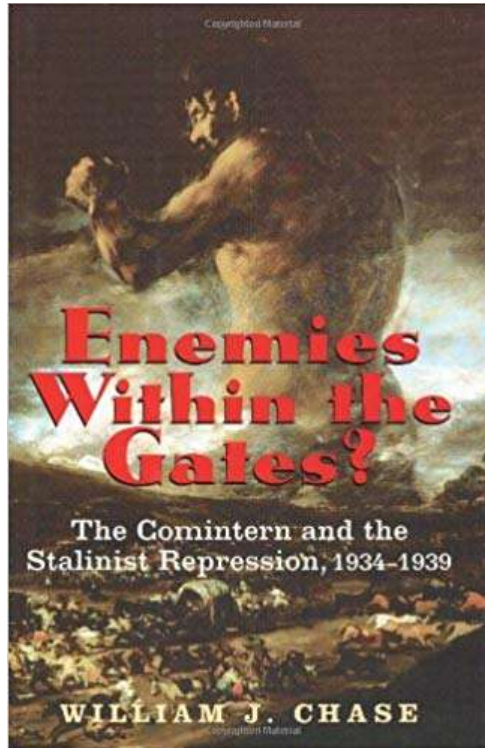
⁴⁸ William Chase, *Enemies Within the Gates?* ..., 320.

Lästips

Pierre Broué: [Motorsågsmassakern](#) (utrensningarna i Komintern)

Arvo Tuominen: [Kremls klockor](#) (kapitlet ”De utländska kommunisternas öde”)

För den som vill detaljstudera utrensningarna i Komintern finns (på engelska) *Enemies Within the Gates? The Comintern and the Stalinist Repression, 1934-1939* av William J. Chase (2001), 514 sidor (finns även i pocketutgåva). Boken består huvudsakligen av (kommenterade) dokument från de sovjetiska arkiven.

Terrorn under spanska inbördeskriget

Burnett Bolloten: [Repressionen mot anarkister och POUM under spanska inbördeskriget](#)

Pierre Broué: [Kommunistiska Internationalen 1933-1938](#) (s. 66-68).

Martin Fahlgren: [Mordet på Andreu Nin – hur gick det till?.](#)

Tyska kommunister i i Sovjet

Susanne Leonhard: [Mina 13 ryska år](#)

Margarete Buber-Neumann: [Fånge hos Stalin och Hitler](#)

Wolfgang Leonhard: [Revolutionens barn](#) (förf. son till Susanne Leonhard).

Finländska kommunister

Arvo Tuominen: [Kremls klockor](#), kapitlet ”Dramat i Östkarelen”

Aino Kuusinen: [Vi skola nästan alla dö](#)

Per-Erik Wentus: [Edward Gylling och hans familjs öden i Sovjetunionen/Ryssland.](#)

Polska kommunistpartiet

Isaac Deutscher: [Det polska kommunistpartiets tragedi.](#) (intervju)